

Tatyana Ilieva

(Sofia, Cyril and Methodius Research Centre, Bulgarian Academy of Sciences)

The Reverse Dictionaries in the Lexicographic Tradition of Old Church Slavonic

Abstract: The paper discusses several issues related to the current state and the prospects of Bulgarian historical lexicography, and the traditions and innovations in the compilation of reverse wordlists (the so-called indices a tergo) of Old Church Slavonic texts, in particular. After addressing the frameworks for compiling indices a tergo adopted by the individual Paleo-Slavic schools, the author goes on to propose general guidelines for the compilation of reverse dictionaries and to outline the specifics in the reverse lexicographic indexing of manuscripts. In the conclusion, the author emphasises the need for developing a software programme for processing Old Church Slavonic lexical material, such as would enable the computer processing of Cyrillic data and would make redundant the numerous Cyrillic-to-Latin character encoding and decoding procedures.

Татяна Илиева

(София, КМНЦ, БАН)

Обратните индекси в палеославистичната лексикографска традиция¹

Посвещава се на 90-годишнината от рождението на Р. Айцетмюлер, който пръв въвежда жанра index a tergo в палеославистичната лексикография.

Обратните индекси заемат особено място сред справочно-езиковедските речници.

С начина си на подреждане на словния материал по крайните и предшестващите ги

¹ Авторката на предлаганата статия се абстрахира от неизбежните различия, които съществуват в отделните палеославистични школи по отношение терминологичното наименование на първия литературен език на славяните. Навсякъде, където тя по необходимост използва възприетата от съответния автор терминология, има предвид старобългарски език.

букви те групират всички думи, които завършват на определена буква, имат едно и също граматическо окончание или са образувани със съответен словообразователен суфикс. В палеославистичната лексикографска традиция такъв индекс за пръв път е приложен към *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten* на Л. Садник и Р. Айцетмюлер (нататък СА)². Той обхваща словника на базовия Старобългарско-немски речник (близо 10000 думи, извлечени от класическите старобългарски паметници), подреден инверсионно. Неудобството на разглеждания индекс е, че думите в него, както и в целия лексикографски труд на Л. Садник и Р. Айцетмюлер, са транслитерирани на латиница, което значително затруднява ползването му. Този недостатък е преодолян при издадените през 2003 г. в Прага от З. Рибарова *Indexy k Staroslověnskému slovníku*³ – справочен комплекс, включващ и обратен индекс, към *Старославянский словарь (по рукописям X-XI вв.)*⁴, чиято изворова база с малки изключения припокрива тази на СА. Тези два индекса отразяват чрез способа на инверсионното подреждане лексиката на базовите си речници, които по тип са общи, т.е. обхващат лексиката на група паметници от определен исторически хронотоп на езика. Те са полезни за проучване речепроизводството в книжовния език през описания период според достигналото до нас. Към тази група трябва да споменем и Dulewicz, J., I. Grek-Pabisowa, I. Maryniak. Indeks a tergo do materiałó do słownika języka staroruskiego I.I. Srezniewkiego. Pod. kier. A. Obrębskiej-Jabłońskiej. Warszawa, 1968.

Обратни индекси са съставени и към словоуказатели на отделни старобългарски ръкописи или творби⁵. Те илюстрират деривационните процеси в езика, отразени в словника на конкретния текст, и са ценни при изследване словотворческите наклонности на съответния автор (ако е известен). Не бива да се забравя обаче относителността на информацията, доколкото ръкописното битуване на паметниците е

² Sadnik, L., Aitzetmüller, R. *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten*, Heidelberg, 1955.

³ Ribarova, Z. *Indexy k Staroslověnskému slovníku/Indexes to the Old Church slavonic Dictionary/Словоуказатели к Старословянскому словарю*. Praha, 2003.

⁴ Старославянский словарь (по рукописям X-XI вв.). Под редакцией Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой, М. 1999 г.

⁵ Aitzetmüller, R. *Das Hexameron des Exarchen Johannes. VII. Graz, 1975. Wortstellersverzeichnis. Rückläufiges Wörterbuch, 463-501*; Синайский патерик. Обратный словарь. Составили М. Думитреску и Моника Стан. Index a tergo. Bucureşti, 1976; Давидов, А. Обратный речник на „Беседа против богомилите” от Презвитер Козма. – Трудове на БТУ „Кирил и Методий”, том XVI, кн. 2, София, 1981, 91-115; Paraenesis die altbulgarische Übersetzung von Werken Ephraims des Syrers. 5. Band. Herausgegeben von R. Aitzetmüller. Index. Rückläufiges Wörterbuch. Freiburg I. Br., 1990. – MLSDV, T. XXVIII (XX, 5); Index a tergo; Hansack, E. Die Lexik der altrussischen Version des „Jüdischen Krieges” des Flavius Josephus. Bd. 2. Rückläufiges Belegstellenverzeichnis. [Studia et exempla linguistica et philologica. Series V: Lexica, t. II]. Regensburg, 1990; Altkirchenslavisch-griechisches Wörterbuch des Codex Suprasliensis von Karl H. Meyer (Glückstadt und Hamburg, 1935). Обратный словарь. Составила М. Dumitrescu – В: ГЛЖВИНЫ КЪНИЖЬНЫЯ. Кн. 3. Речници. Шумен, 2004, 5-49.

свързано с изменения в първоначалния им лексикален състав, поради което днес разполагаме не с техния автентичен словен ресурс, а с версиите на копистите. Затова важно условие е обратни индекси да бъдат изработвани най-вече към надлежно изготвени критически издания. Тук като пример можем да посочим а tergo-индексите на Р. Айцетмюлер към критическите издания на *Паренесис*, *Шестоднев* и *Богословие*. Те съдържат само списък на думите от базовия индекс, изключвайки гръцките заемки (вероятно поради становището на автора, че обратният речник отразява само славянското словообразуване) и без допълнителни пояснения. В а tergo-листата на М. Думитреску към Codex Suprasliensis редом с думите се дава и страницата на изходния речник на К. Майер, който понастоящем е вече антикварна рядкост. Това позволява цитиране на материала и при отсъствие на текста или базовия индекс⁶.

Съвременната руска лексикографска практика прилага модела на разделното представяне в обратния словник на лексиката по множества: съществителни (включително и гръцките заемки), прилагателни и причастия, местоимения, глаголи, наречия и предикативи, числителни и съюзи. Дава се граматическа характеристика на думите – при съществителните се отбелязва родът, числото при pluralia tantum, принадлежността към собствените и събирателните имена; при прилагателните се указва наличието на съответстваща местоименна форма за именните форми и на именна за местоименните; при наречията се маркират изрично adverbia comparativa, а при числителните – видът им. Тези характеристики са изключително полезни за ползвателя, диференцирайки големите множества на по-малки подмножества по определени, съществени за лексикологичните изследвания, признаци⁷.

Новост при инверсионното лексикографиране в палеославистиката е привеждането в обратния индекс на статистически данни за фреквентността на думите⁸. Количествените сведения, приложени в а tergo списъка дават възможност да се изчисли лесно сумата на словоупотребите в отделните лексико-семантични групи спрямо дължината на техния списък и позволяват съпоставимост на отделните членове в групата и между групите по показателя честотност.

⁶ Altkirchenslavisch-griechisches Wörterbuch des Codex Suprasliensis von Karl H. Meyer (Glückstadt und Hamburg, 1935). Обратный словарь. Составила М. Dumitrescu – В: Глѣбини кѣнижѣныѣ. Кн. 3. Речници. Шумен, 2004, 5-49.

⁷ „История Иудейской войны” Иосифа Флавия. Древнерусский перевод. Издание подготовили А.А. Пичхадзе, И.И. Макаеева, Г.С. Баранкова, А.А. Уткин. М., 2004; „Пчела”. Древнерусский перевод. Т. II. Издание подготовили А.А. Пичхадзе, И.И. Макаеева. М., 2008, 573-622.

⁸ И л и е в а , Т. Словоуказатели към Книга на пророк Иезекиил по ръкопис F.I.461 (РНБ). С., 2009 (хабилитация).

Дотук разгледаните обратни индекси са изградени върху базата на пълния или редуциран списък на лематизираните основни форми (от граматическа гледна точка) на думите. При а tergo-листите на М. Думитреску към Codex Suprasliensis и Синайския патерик⁹ има известна непоследователност, произтичаща от особеността на базовите речници на К. Майер¹⁰ и М. Думитреску¹¹, в които като заглавка се взема нерядко словоформа, различна от възприетите в лексикографската традиция за основни (водѣна, оуогати и др.), което автоматично определя различно място на словоформата в а tergo индекса¹². Подобна непоследователност би затруднила за в бъдеще изготвянето на своден обратен речник, обединяващ лексиката на старобългарските паметници, създадени през периода X-XI в.

Пример за обратен словник, съставен изцяло върху списъка на словоформите в базовия индекс, където не се извежда заглавна лексема, а облиците се дават направо така, както се срещат в паметника, е изготвеният от Р. Златанова към *Книга на 12-те пророци с тълкования* по ръкопис F.I.461 (РНБ). Това значително увеличава обема на листата (6192 словоформи при 2231 лексикални единици дължина на словника¹³). За направата на речника е използвана програма TUSTER, което е наложило многобройни процедури по кодирането и декодирането на кирилския текст с латиница. Така изграденият речник дава обилен материал за точни наблюдения и проучвания върху редица недостатъчно осветлени проблеми не само от областта на славянската лексикология и словообразуване, но и на морфонологията, фонологията и други страни на езиковата система.

Думите в обратните речници могат да се подредят и пряко – по азбучния ред на началната и следващата буква, а не обратно. Така са организирани те у Р.М. Цейтлин¹⁴, и Р. Станков¹⁵.

⁹ Dumitrescu, M. Синайский патерик. Index a tergo. București 1976.

¹⁰ Altkirchenslavisch-griechisches Wörterbuch des Codex Suprasliensis von Karl H. Meyer (Glückstadt und Hamburg, 1935).

¹¹ Dumitrescu, M. Синайский патерик. Указатель слов и форм. Indice de cuvinte și forme gramaticale. T.I. București 1973; T. II, București 1976.

¹² Altkirchenslavisch-griechisches Wörterbuch des Codex Suprasliensis von Karl H. Meyer (Glückstadt und Hamburg, 1935). Обратный словарь. Составила М. Dumitrescu – В: *Глѣбини књижности*. Кн. 3. Речници. Шумен, 2004, 7.

¹³ Златанова, Р. *Книга на дванадесетте пророци с тълкувания*. (= Старобългарският превод на Стария завет. Под общата редакция и с въведение от Светлина Николова. Т. 2). С., 1998, 612 с.

¹⁴ Цейтлин Р. М. Лексика старославянского языка. Опыт анализа мотивированных слов по данным древнеболгарских рукописей X-XI вв. М. 1977 г.; Цейтлин Р. М. Лексика древнеболгарского языка X-XI вв., С. 1986;

Различната концепция на съставителите за включването или не на чуждите заемки повдига въпроса за направата и на отделен а *tergo*-индекс на заимстваната лексика в старобългарските паметници. Той чудесно ще илюстрира закономерностите при морфологичната адаптация на тази категория думи в приемащия език.

Първи опит за направа на двуезични *indices a tergo* представляват изготвените от Т.Илиева „Речник на словообразователните модели в Йоан-Екзарховия превод на “Богословието”¹⁶ и „Речник на типовете преводни съответствия в Книга на пророк Иезекиил по ръкопис F.I. 461 (РНБ)¹⁷”, в които чрез методите на лексикографията са описани регламентирани в средновековната преводаческа практика корелации на суфиксално равнище между гръцки и старобългарски език върху словника на отделни текстове. Целта на всеки речник е въз основа на съответния лексикален материал, в систематичен вид да представи морфологичните съответствия при калкирането като преводачески прием.

Думите в речниците¹⁸ са подредени в словообразователни гнезда по общ деривационен формант в езика на оригинала и рецептива. Речникът към Йоан-Екзарховия превод на “Богословието” е съставен от две части – по заглавен гръцки и заглавен старобългарски суфикс. След суфикса-лема следват в отделни редове формалните му съответствия в другия език, срещу всяко от които азбучно са изброени образуваните чрез него старобългарски думи с гръцките им съответствия. Между съответствията на една и съща дума се пише запетая, а отделните транслационни двойки са отделени с точка и запетая ‘;’. Заглавните суфикси са подредени азбучно по ономасиологични класове, а формалните им съответствия – по честота. След всеки суфикс-лема се отбелязва общата му честота в съответното гнездо. Означава се и фреквенцията поотделно към всеки ред. Тази информация ще позволи занапред върху речника да се правят статистически наблюдения.

Изготвянето на още подобни индекси към преводни старобългарски произведения ще натрупа достатъчно данни за съпоставителни изследвания, които ще открият спецификата на перото на всеки преводач и ще позволят по-категорични изводи за

¹⁵ Станков, Р. Лексика Исторической палеи. В. Т., 1994 г., 311 с.

¹⁶ И л и е в а , Т. *Богословската терминология в Йоан-Екзарховия превод на "De fide orthodoxa"*, С., 2006 /дисертация/.

¹⁷ И л и е в а , Т. *Словоуказатели към Книга на пророк Иезекиил по ръкопис F.I.461 (РНБ)*. С., 2009 (хабилизация).

¹⁸ Разбираемо речниците обхващат само суфиксално-производните думи от лексикографираните текстове.

Снабдяването на едно съвременно издание на средновековен паметник или ръкопис с комплекс от различни лексикографски пособия ще позволи оглед на неговата лексикална система от всички възможни аспекти на лексиколожкия анализ с цел изчерпателност на проучването. Направата на индекси а tergo към всеки новоиздаден текст е от съществено значение за увеличаване базата на сравнение, а оттук и обективността на извежданите закономерности. Това ще позволи за в бъдеще изготвянето на своден обратен речник, обединяващ лексиката на старобългарските паметници, създадени през периода X-XI в. Ето защо е необходимо изработването на общи принципи за оформяне на обратните речници, които тепърва ще бъдат съставяни: въвеждане на единна ортография, единна норма на лематизиране и сегментиране на текста на отделни думи, единни правила за обема на инверсионния списък, единен набор от допълнителни ремарки. Това вероятно ще наложи попълване на данните във вече съществуващите индекси. Организираният не отляво надясно, а отдясно наляво словен материал е съпоставим както по хоризонтала с материала от разни паметници, създадени през един и същ период, така и по вертикала с данните от паметниците, принадлежащи към различни периоди от развитието на езика. В този аспект много е полезно прилагането към обратните индекси на таблици и диаграми с количествени данни и процентни съотношения, които биха позволили бързи паралели¹⁹. При наличие на специална програма така организираният материал дава възможност за обработка на данните с изчислителна техника. Както се вижда, работата е много и за улеснението ѝ е наложително създаването на програма за директна обработка на старобългарския лексикален материал без необходимостта от многобройни процедури по кодирането и декодирането на кирилския текст с латиница.

$$-\alpha, -\eta \quad (36)$$

¹⁹ Вж. обратния индекс на М. Думитреску към Супрасълския сборник (Altkirchenslavisch-griechisches Wörterbuch des Codex Suprasliensis von Karl H. Meyer (Glückstadt und Hamburg, 1935). Обратный словарь. Составила М. Dumitrescu – В: *ГЛАЗНИКИ КЪНИЖНИКА*. Кн. 3. Речници. Шумен, 2004, с. 6), както и лексикографския комплекс към ЕзF.I.461 (И л и е в а, Т. Словоуказатели към Книга на пророк Иезекиил по ръкопис F.I.461 (РНБ). С., 2009 /хабилитация/).

ἐπιστήμη; тρѣпѣннѣ ὑπομονή; στρωιєннѣ συνοχή; съдѣръжаннѣ₁ συνοχή; тѣлѣннѣ φθορά; οὐγєннѣ
δίδαχή; хоτѣннѣ γνώμη;

-ѣ (10) - дарѣ δωρεά; доухѣ πνοή; нѣборѣ ἐκλογή, ἄρετή; нѣвратѣ τροπή; нѣмѣнѣ τροπή;
нскосѣ πείρα; нравѣ γνώμη; прѣлогѣ μεταβολή; раздѣлѣ διανομή; съставѣ κατασκευή;

-ѣство (4) - благовоѣство ἄρετή; благодѣѣнство ἄρετή; доєвовоѣство ἄρετή; разлнѣство διαφορά;

-нѣ (3) - жнѣнѣ ζωή; обѣнѣ περιοχή; прнѣѣнѣ μετοχή, παραδοχή;

-οсть (1) - радостѣ χαρά.